

Kié a könyvtár Amerikában?

Előző cikkemben azt igyekeztem érzékeltetni, hogyan lépnek könyvtári rendszerek az egyes, többé-kevésbé elszigetelt könyvtárak helyére. A rendszerek maguk pedig különböző típusú könyvtárakat foglalnak egységbe. Ezúttal néhány példával azt szeretném érzékeltetni, milyen a viszony a könyvtárak és használóik között, és hogyan befolyásolja ez a kapcsolat a könyvtárak belső életét, munkáját. Most sem töreksem a kérdés kifejtésére, inkább jellemző példák bemutatásával szeretném a lényegét érzékeltetni, nevezetesen azt, hogy a gyakorlatban érvényesíteni lehet a használói érdekeket.

Központban a felhasználó

Az amerikai könyvtárak zömét két szemléletbeli tulajdonság jellemzi: a felhasználóra való erős orientáció és a *gazdaságossági szemlélet*.

Az utóbbit egy példával alátámasztanom. *D. H. Kraft* és *T. W. Hill* matematikai eljárást dolgozott ki a periodikák válogatására, de a módszer leírása magában foglalja azt is, mibe kerül a válogatás. A költségkalkulációval foglalkozó fejezet a folyóirat árán és a megrendelési költségeken kívül a szelekció költségeit is figyelembe veszi.

A felhasználóra való orientáció közhelyként emlegetett alapelv bármely ország könyvtárügyében. Az *igénykutatások* divatja jelzi a könyvtárak törekvéseit saját használóik megismerésére, ami egyik feltétele feladataik pontosabb tisztázásának is. Idehaza azonban a divat elszakadt a valóságtól: az igénykutatások nagyrésze aligha jár a *gyakorlat számára értékelhető tapasztalatokkal*, a módszerek felületessége és kezdetleges színvonala miatt.

Más kérdés azonban az, hogy a „felhasználóra orientáltság” kézzelfoghatóan megjelenik-e a szolgáltatásokban, az állományépítésben, s megnyilatkozik-e az egész könyvtári munkában. Mi magyarok jogosan lehetünk büszkék arra, hogy az első SDI (Selective Dissemination of Information — Válogató információ szétsugárzás) rendszert — igaz, manuális kivitelben — *Polzovics Iván* vezette be az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ kétféle figyelőszolgálatának megszervezésével. De, mint oly sok más esetben, ennek a kezdeménynek sem volt megfelelő méltányolása. (Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központban azóta ez a szolgáltatástípus visszaszorult, s nem ismeretes, hogy gazdasági megfontolásokon kívül közrejátszottak-e ebben elvi okok.) Az SDI „újrafelfedezése” nálunk az utóbbi években történt meg, de már külföldi mágnesszalagok felhasználása kapcsán. Bármilyen hatásfokkal működnek is ma világszerte ezek a szolgáltatások, mégis a jövő egyik elterjedt szolgáltatástípusát jelzik. Nem céloom most az ellenvéleményekkel perbeszárlni — talán részletes kifejtésre más alkalommal sor kerülhet —, de ma is többet ér a 60—80 százalékos pontossági arány a visszakeresésben, ha az — gyakorlatilag — a teljes világirodalom bázisán nyugszik, mint a 80—90 százalékos mutatóval dolgozó más rendszer, amely a világirodalom 15—20 százalékára alapoz.

Az SDI szolgáltatásokat meg kellett említenem, de inkább a felhasználóra való orientáltság más jeleit igyekszem előtérbe helyezni. Mert az SDI-ről elég sokat tudunk, és örvendetes térhódítást kezdett Magyarországon is.

Szemléletváltás az osztályozásban

Nem szükséges bizonygatni, hogy a könyvtári munkánkban mennyire kiemelkedő helyet foglal el az osztályozás. De mikor jó az osztályozás? Úgy tanultuk, hogy a dokumentum tartalmát minél jobban ki kell fejezni a rendelkezésre álló fogalmakkal vagy jelzetekkel. És ha ez megtörtént, számunkra véget is ért az osztályozás folyamata. Ezt a munkát tehát úgy fogtuk fel, mintha itt az osztályozási fogalmak és a dokumentum tartalma közötti viszony lenne perdöntő. Holott az osztályozásnak funkciója van: a visszakeresés lehetővé tétele. A visszakeresési témák pedig pontosan meghatározott, valóságos felhasználói igényeket testesítenek meg. Mégiscsak az az elsődleges kérdés az egész folyamatban, hogy az *eszköz alkalmas-e funkciójának betöltésére* vagy sem. Vagyis akkor jó az osztályozás, ha jó lehetőséget teremt a visszakeresésre. Minősíteni tehát csak úgy lehet, mint a keresőképet (a kutatási témát leíró tárgyszavak) és a dokumentum tartalma közötti viszonyt, amelynek csupán eszköze valamely osztályozási nyelv és szabályai. Teljes egészében ezen a gondolaton alapul az az értékelő rendszer, amely egzaktan mérni igyekszik az osztályozás hatásfokát. E mérési mutatók Magyarországra a *cranfieldi kísérletek* hírével jutottak el, de nem okoztak szemléleti megrázkódtatásokat. Számomra meglepő volt, hogy e való-

ságban a felhasználói oldalt előtérbe állító értékelési rendszer mennyire közkeletű az USA-ban. Szinte gépiesen mondták a könyvtárosok ennek alapján a jellemző számadatokat, mint nálunk szokták könyvtárismertetések során az állomány és kölcsönzés statisztikai tényezőit.

A funkcióhoz való igazodás tükröződik abban is, hogy az USA-ban rendkívül változatos osztályozási rendszerek, indexelő nyelvek, tárgyszórendszerek alakultak ki. Igaz, sohasem volt egyeduralgó osztályozó rendszerük, mint nálunk az ETO. Még a Kongresszusi Könyvtár tárgyszórendszere sem terjedt el kizárólagosan, pedig ezt inkább naprakészen tartják, mint az ETO-t. Sohasem ismerték el ugyanis, hogy az egyetemesség egyben előny is az osztályozásban. Előnynek kizárólag abban az esetben tekinthető, ha kommunikációról van szó, pl. a szétsugárzó tájékoztatásban. A visszakeresésben egyáltalán nem az, sőt, hátrányokkal jár. Régi törvény ugyanis, hogy az egyetemesség eltávolít az egyedi felhasználótól, csökkenti a használhatóság határfokát. Jó lenne végre ezzel kapcsolatban tisztázni néhány kérdést, mivel úgy tűnik, hogy jelenleg Magyarországon *két tábor alakult: az ETO pártiaké és az ETO-t ellenzőké.*

Az igazság viszont az, hogy nincs egyedül üdvözítő osztályozási rendszer: más-más feladatokra más-más rendszerek alkalmasak. A tökéletesség valójában fikció, az erre való törekvés hasonlít az igazság kereséséhez a filozófiában: még a módszereket is ismerjük, amelyekkel közelíthetünk hozzá, mégsem érjük el soha. Így az egyetemes rendszerek funkciója más, mint az egyedi visszakereső rendszerek osztályozó eljárásaié. Megint mások a szétsugárzás igényei. Ismét másként merül fel a kérdés általános vagy átfogóbb gyűjtőkör és erősen specializált témáról kiépített rendszer esetén. A nagyságból, dokumentumtípusokból stb. adódó problémákat már nem is említem.

Az USA-ban az osztályozási rendszerek megválasztásakor, tapasztalataim szerint, nagy vonalakban azt az utat követték, mint amit az ellátás rendszerében. Szükséges tematikailag csoportosítani a dokumentumok összességét, vagy nagyobb gyűjteményeit, erre épülhetnek a különleges feladatokat vállaló, már a felhasználó igényeihez közelítő *egyéni osztályozást alkalmazó rendszerek.* Az előbbiekre egyetemes, általános osztályozási rendszert lehet alkalmazni, és szinte közömbös, hogy melyiket. Az utóbbiakra nem. Mély tartalmi elemzésre, az egyedi információk kivetésére már csak az adott feladatra szabott osztályozási rendszer alkalmas. És milyen magától értetődő ez a tény, olyan meglepő volt, ahogyan ennek a problémának nehézségeit áthidalják. Mert rettenetesen nehéz munka sok-sok kisebb-nagyobb dokumentumtár számára külön-külön osztályozási rendszereket kidolgozni. Ezért használtak nagyon sok helyen ún. nem-ellenőrzött osztályozási kifejezéseket. Ez a megjelölés nagyjából azt jelenti, hogy a fogalmakat nem szabványosították és nem, vagy csak minimálisan elemezték. E kifejezéseket magukból a tárolandó dokumentumokból nyerték, hasonlóképpen ahhoz, ahogy nálunk a KWIC (Key—word—in—context, szövegkörnyezetes kulcsszó mutató) indexben a dokumentumok önmagukat osztályozzák, de hatékonyabb módszerekkel pl. nemcsak a dokumentum címének szövegére alapozva. Elkészítették ugyan az osztályozási kifejezések jegyzékét, de az napról napra változott, a feldolgozás menetének megfelelően. Ha ez az „uncontrolled vocabulary” (nem-ellenőrzött kifejezések listája) már nem igen gyarapszik, illetve, ha gyarapodásának üteme állandósul, akkor tervezik *e szótárak fogalomgyűjteménnyé,* tezaurusszá építését. A gyakorlatias amerikai szemlélet ismét legyőzte az elméleti nehézségek bénító hatását, mintha csak azt mondták volna: az a fontos, hogy a rendszer működjék, a finomításával, eleganciával, a részletek szépségének kidolgozásával ráérünk. Az INTREX (A Massachusetts Institute of Technology visszakereső rendszerének neve), ez a visszakereső csoda — pontosan ezt az eljárást követi. Igaz, kb. 30 kifejezés jut egyetlen kutatási jelentésre ilyen módon. Ugye, nagy a valószínűsége, hogy ezek után a dokumentumot meg is találják?

Az osztályozás így „lajaságával” megint a felhasználó nyert. A dokumentumtárolás nyelve közel került az élő tudomány nyelvéhez. Olyan nyelven, kifejezésekkel ment végbe a tárolás, amiket az „ügyfél” használ. Hiszen ők a dokumentumok szerzői is.

Automatizálás

A gépesítés, pontosabban a számítógépek alkalmazásának felső határa a teljes automatizálás. Ez lényegesen több, mintha csak produktumok előállítására használnánk a számítógépeket.

Automatizálni lehet a teljes könyvtári munkát, az előszerzeményezéstől a közreadásig. Ezúttal ismét csak egy szűkebb példát emelek ki: a szellemi munka automatizálását. Maradjunk tehát az osztályozásnál.

A probléma nem meglepő, hiszen nálunk is tucatszám jelennek meg számítógép által előállított indexek, amelyekben a tematikai keresést biztosító index-szerkezet automatikusan készül. Mélyebb és biztonságosabb osztályozáshoz azonban több kell. A nyelv alapos ismerete. Igen, írhattam volna nyelvtant is, mert a nyelv szemantikai (jelentéstani) elemzéséről van szó. Közös kutatási terület ez a nyelvészekkel. E kutatások amerikai fellegrára az ithacai Cornell Egyetem. A kutatások vezetője Salton professzor, eredetileg európai származású matematikus, a róla elnevezett SMART rendszer kutatásának irányítója. Kiindulásuk H. P. Luhn eljárása volt. Ismeretes, hogy Luhn készítette az első permutált (KWIC) indexet, és ő követte el első ízben azt a „szentségtörést”, hogy a vitathatatlanul intellektuális bibliográfiai munkát, az osztályozást az érzéketlen számítógéppel végeztette el. Luhn módszere vég-eredményben a közlemény szövegének szótisztikai elemzése volt. Salton munkacsoportja lényegesen előrelép, segítségül hívja a nyelvtant. Persze az angol nyelv grammatikáját. Például tudni lehet, hogy az -ás, -és végű főnevek általában folyamatokat jelentenek: forgácsolás, öntés stb. (Az angolban -ing végződésről van szó.) Illetve: bizonyos valószínűséggel folyamatot jelentenek, hiszen a munkás, bélés, szó -ás, -és végződése nem folyamatra utal, a végződés nem is azonos a fenti -ás, -és-sel. Ugyanígy az angolban a ring szó gyűrűt jelent, vagy mint ige „csenget” jelentésű, semmi köze az -ás, -és értelmű -ing végződéshez. (Mindezt csak a nehézségek érzékeltetésére mondom el.) Vagy egy mondatban előforduló alany, illetve tárgy általában a dokumentum tárgyát jelenti, az eszközhatározó pedig a műszert, számszámot; eszközt, eljárást, amivel egy termék előállítanak, és így tovább. Mármost, ha egy szó többször fordul elő ugyanazon nyelvtani funkciókban, valószínűleg a dokumentum osztályozására is meghatározott szerepben alkalmazható. A példa világos. Mint kutatási probléma azonban óriási, hiszen sok száz, vagy sok ezer formális szabály kidolgozását követeli meg, és a nyelvnek olyan mélységű ismeretét, amelyre a nyelvtudósok gondolni sem mertek az alkalmazott nyelvészeti kutatások e területen való megindulása előtt. Mégis, bár nem szabad a kutatás nehézségeit lebecsülni, elkeseredni sincs okunk, mert ezek alapkutatások lennének a tájékoztatástudományban. Csak egyszer kellene az elemzéseket elvégezni, s nem újrakezdődő kutatásokról lenne szó.

Magyarország szerencsétlenül rajtolt ezekben a kutatásokban. Nyelvészeink kicsi, de célratörő és lelkes csoportja a hatvanas években az MTA Számítástechnikai Intézetében komoly kísérletekbe fogott a gépi nyelvészet területén. Kutatásaikat a hazai feladatokhoz képest túl korán kezdték, s mire gondolataik megérték volna, a csoport feloszlott. „Hattyúdalu” talán a hazai szakirodalom legjobb két tezausz-mono-gráfiája volt, s ezek a könyvek azóta is bevallottan vagy titokban „puskául” szolgálnak azoknak, akik jószántukból, vagy a körülmények kényszere folytán tezauszokat készítenek. Egyszóval, amikor e kutatásokra már szükség lett volna a gyakorlati feladatok megoldásához — abbamaradtak. A hagyaték: részeredmények, féleredmények. Pedig lassan már elodázhatatlanul szükség lesz e kutatás folytatására. Az első kudarc azonban — ha egyáltalán annak lehet nevezni — évtizedekkel visszavetette ezeket a kutatásokat.

A kérdés ezek után csak az, melyik intézmény teszi lehetővé Magyarországon a továbbiakban ezeknek az *alkalmazott nyelvészeti kutatásoknak* a folytatását.

A hozzáférhetőség

Nemcsak a könyvtárosi közgondolkodásban: az elméletben és — ennek következményeként — a mindennapi intellektuális könyvtári munkában jelentkezik a felhasználók igényeinek figyelembevétele, hanem a dokumentumok közreadásában is. Sőt, a közönségszolgálat igyekszik az olvasók és általában a használók kényelmét biztosítani. Említettem már (ld. a *Könyvtáros* 1973. szeptemberi számát), hogy Birminghamban a katalógust azért készítik el mikrofilmen, hogy gyakorlatilag számtalan példányban tudják előállítani, és az egész egyetem — nemcsak a könyvtár — tele van a kis helyet elfoglaló könyvtári katalógussal. Így telefonon is lehet a könyvtárhoz fordulni, és általában a könyvtáron kívül is lehet az irodalommal foglalkozni.

A dokumentumokhoz való hozzájutásnak biztosítására *könyvtár és használó között új kapcsolat* van kialakulóban. A használót nem elégíti ki, hogy a dokumentum „megvan” a könyvtárban, ha a könyvtár a kellő időben mégsem tudja rendelkezésére bocsátani, mert kölcsönadta, feldolgozza, köteteti stb. A feladat: lehetővé tenni a dokumentumok szolgáltatását. Ennek technikai és intézményi feltételei vannak.

Az intézményeket ismerjük: hatalmas kölcsönkönyvtárak — nem a mi „kölcsönkönyvtáraink” megfelelői — rövid határidővel, rendszerint másolatban a világ bármely részére elküldik az igényelt dokumentumokat. Ez a hivatásuk. A magyar műszaki könyvtárak jól ismerik az angol nemzeti kölcsönkönyvtárat, gyakran igénybe is veszik szolgáltatásait, de hasonló a kapcsolatuk Amerikával is, ahonnan az állami

kutatások ún. report-jait, kutatási jelentéseit kapják mikrofilmlapon. Valami hasonló rendszer nálunk is elképzelhető, ha az egyéb technikai adottságok mellett a sürgetett és tervszerű központi tárolórátkát nem dokumentumtemetőnek fogjuk megépitni, hanem működő, szolgáltató könyvtárnak.

És melyek a technikai feltételek?

Első a reprográfia fejlesztése. Ezen belül is a mikroképtechika és a másolóberendezések nagyobb arányú bevezetése. Európával ellentétben Amerikában *kedvelik a mikrofilmet* a könyvtárakban. Ismert előnyeit ki kell egészíteni azzal az eddig kevésbé méltányolt tulajdonságával, hogy korlátlanul többszörözhető, s így annyi használati példányt nyerhetünk, amennyire éppen szükség van.

A másolótechnika nálunk 1968-tól indult rohamos fejlődésnek a könyvtárakban. Ma már nem is nevezhetjük valamirevaló könyvtárnak azt az intézményt — természetesen a nagyobb könyvtárakra gondolok — amelyek olvasószolgálati célokra nem állított be gyorsmásolókat. Használatuk nálunk azonban bürokratikus, s ehhez járulnak az elviselhetetlenül *hosszú másolási idők* is. „Odakint” az olvasó egyszerűen odalép a készülékhez és kicsi összegért másol magának. S ha nincs aprópénze, pénzváltó automaták állnak a másoló mellett.

Egészen más típusú technikát képviselnek a számítógépekhez tartozó ún. terminálok, kihelyezett vezérlőpultok, kijelző, kiíró szerkezetek, amelyek a könyvtártól távolabbra is telepíthetők, és a könyvtárépületben is sokféle. Ezek a végállomások mintegy *kiterjesztik a könyvtár falait*, az információs szolgáltatások messziről azonnal elérhetők. S ha ezek a könyvtártól távoli kapcsolási pontok nem egy-egy könyvtárhoz, hanem egész könyvtári rendszerekhez teremtenek „hozzáférést”, akkor valóban világos, milyen új típusú a könyvtárhasználó és könyvtár kapcsolata a modern technika segítségével. Sőt, mint már erről szó volt, a legfejlettebb rendszerekben ezeken a terminálokon keresztül a dokumentumok eredeti szövege távolra is vetíthető.

Így válik a technika szolgává, nem pedig céljá. Olyan terület szolgáivá, amelyet eddig a technikától idegenkedő könyvtárosok és könyvtárlátogatók csendes szigetének tartottak. De a technika az ember zsarnoka lehet, ha nem tisztázódnak előbb a humánus célok, amelyek szolgálatára rendeljük.

Befejezésül szeretnék elnézést kérni az olvasótól, hogy beszámolóml túlzottan személyes hangvételű volt, és főleg azért, hogy mindúntalan hazai problémák felé kanyarodtam. De utazásom célja az volt, hogy *Amerika könyvtári technikáját a hazai felhasználás szempontjából* ismerjem meg. Tehát nem hibákat keresni mentem, hanem értékes tapasztalatokat gyűjttem.

Horváth Tibor

Népművelési és könyvtárügyi oktatók és kutatók tanácskozása

A népművelési és könyvtárügyi oktatók és kutatók ez évi, sorrendben 19. nyári tanácskozását a Népművelési Intézet augusztus 14—25-e között *Mosonmagyaróvárott* rendezte meg. A könyvtárosok ezúttal kutatási eredményeik megismertetését és megvitatását helyezték — megérdemelt sikerrel — az előtérbe. Közülük *Katsányi Sándor* az iskola és a könyvtár elmélyülő kapcsolatrendszeréről szóló előadásával, *Verseghi Györgyi* pedig a munkások könyvtári ellátását összegező vizsgálódások eredményeinek bemutatásával a plenáris ülésen szerepelt. A többiek: *Szabó Sándor* (A könyvtáros közpénz-probléma), *Novák Ákos* (A könyvtári folyamatok gépesítési rendszere), *Havasi Zoltán* (A könyvtári kutatások kutatáspolitikai és szervezési kérdései), *Papp István* (A képző intézmények és a

Könyvtártudományi és Módszertani Központ mint a kutatás műhelyei), *Csendes János* (A főiskolai könyvtárosképzés tartalmi problémái), *Sonnevend Péter* (Szakirodalmi ellátottsági vizsgálatok módszerei és eredményei), *Nagy Attila* (Interperszonális kapcsolatok a könyvtárban) a könyvtáros szekció szűkebb, de sokkal élénkebb vitázó nyilvánossága előtt adták elő mondanivalójukat.

A népművelők számos érdekes előadása közül az egyik legszínvonalasabb és a könyvtárosok szakmai érdeklődését leginkább felkeltő *Soós Pál* előadása volt, aki *A szocialista kultúra sajátosságai Szabó Ervin megfogalmazásában* címmel több éves kutatómunkájának eredményeit ismertette, s nagyon meggyőzően bizonyította Szabó Ervin kulturális nézeteinek marxista voltát. (fti)